

האם ועד מתי נטהרו בגליל בטהרת פרה אדומה ?

בזמן שבית המקדש היה קיים אחת הסוגיות המשמעותיות והחשובות ביותר היתה ענין טומאה וטהרה. ללא טהרה לא ניתן לקיים טקסים שונים. כהנים אינם יכולים לאכול תרומה וקדשים, יהודי אינו יכול להקריב ולאכול מקרבן הפסח, לא ניתן לעלות להר הבית וזו רק רשימה חלקית של נושאים שללא טהרה לא ניתן לקיימם. הטומאה החמורה ביותר היא טומאת מת, טומאה בה נטמא האדם בעקבות מגע עם מת או שהייה באותו חלל סגור. הטומאה נחשבת כה חמורה עד שבהלכה היהודית היא מוגדרת 'אבי אבות הטומאה'. כדי להיטהר מטומאה זו יש צורך במנגנון מיוחד שחלק ממנו הוא שימוש באפר פרה אדומה.

על הר הזיתים היו שורפים פרה אדומה, את האפר היו שומרים בכדים וצנצנות, וכאשר היו צריכים להיטהר היו מערבבים קמצוץ מאפר הפרה האדומה עם מים, ואת התערובת הנקראת 'מי חטאת' היו מזים על האדם שבא להיטהר כחלק מתהליך ההיטהרות.

היכן היו שומרים את האפר ? רבים חושבים באופן אוטומטי שאת האפר שמרו בבית המקדש. אלא שבכך יש בעיה יסודית, שהרי אי אפשר להכנס לבית המקדש כשאתה טמא, ואם לא עברת את תהליך הטהרה אינך יכול להכנס פנימה. ברור אם כן, שאפר הפרה היה צריך להישמר מחוץ לתחומי המקדש, כדי לאפשר לטמאים לעבור את תהליך הזאת מי חטאת ורק אז יוכלו להכנס למקדש.

המשנה אכן אומרת : וחולקים אותו לשלש חלקים א' ניתן בחיל וא' ניתן בהר המשחה וא' היה מתחלק לכל המשמרות: (מסכת פרה פרק ג משנה יא). התוספתא מוסיפה ומסבירה : וחולקין אותו לשלשה חלקים אחד נתן בחייל ואחד נותן בהר המשחה אחד מתחלק לכל המשמרות זה שמתחלק לכל המשמרות היו ישראל מזין הימנו זה שנתן בהר המשחה היו כהנים מקדשין זה שנותן בחיל היו משמרין שנ' לעדת בני ישראל למשמרת: (תוספתא מסכת פרה פרק ג הלכה יד). כלומר לפי התוספתא השליש שנשמר בחיל (הגדר שהקיפה את המקדש והפרידה בין בית המקדש לחצרות הר הבית) היה מיועד רק למשמרת ולא לשימוש. שני החלקים האחרים נועדו לשימוש. השליש שבהר הזיתים נועד לשימוש בירושלים, ואילו עם ישראל ברחבי הארץ השתמש בשליש שנשמר במקומות שונים ברחבי הארץ.

עולה אם כן שבימי הבית שלישי מאפר הפרה האדומה היה נשמר במקומות שונים בארץ, ממילא ניתן להניח שחלק ממנו נשמר גם בגליל. האם אנו יודעים היכן שמרו את מאגרי האפר לטובת טהרת טמאי מתים ? שתיקת המקורות בנושא איננה מאפשרת לנו לדעת במדויק היכן היו מקומות איחסון של אפר פרה אדומה. יחד עם זאת מענין לראות את הדיון הבא מימי התנאים (מאה שניה לספירה) "שפופרת שחתכה לחטאת (=מי חטאת)- ר' אליעזר אומר יטמא ואין צריך להטביל, ור' יהושע אומר יטמא ויטבל. כנס לתוכה מי חטאת ואפר חטאת - אם עד שלא יטבילנה, טמא. ומעשה באחד שחתך שפופרת **בבית שערים** והיה ר' שמעון מטהר וחכמים מטמאין" (תוספתא מסכת פרה פרק ה הלכה ו). מבלי להכנס לעצם הדיון ההלכתי מתואר מקרה בו מישהו חתך קנה כדי להשתמש בחלל בתוכו לעירבוב אפר פרה אדומה ומי חטאת. הדיון ההלכתי מתייחס לסוגיות של טומאה וטהרה של המוצר ושל המכין ואין כאן המקום לעסוק בענין זה.

יחד עם זאת ברור שהכנת קנה כזה ככלי קיבול מתקיימת במקום שבו יש אפר פרה אדומה. מכיוון שהתוספתא ממשיכה ומספרת על אירוע מסוים בו אדם חתך שפופרת לשם מי חטאת בבית שערים, ניתן להסיק מכאן כי בית שערים היתה אחד המקומות בהם שמרו את אפר הפרה לצרכי טהרה.

מכיוון שהחכמים המתדיינים ומוזכרים בשמותיהם שייכים לדור יבנה – רבי אליעזר ורבי יהושע, ולתחילת דור אושה – רבי שמעון, אנו למדים שבמאה השניה לספירה, לאחר חורבן הבית, בבית שערים שבגליל עדיין השתמשו באפר פרה אדומה לשם טהרה¹.

מהרה יבנה המקדש

בשנת 70 לספירה חרב בית המקדש. חורבן זה הביא להפסקת הפעילות הדתית סביב המקדש והמרתה בתקנות ובעניינים אחרים. כך למשל בדור יבנה התחיל להתגבש סידור התפילה – תפילות במקום קרבנות, כך התחילה להתגבש ההגדה של פסח וליל הסדר המשפחתי כתחליף לקרבן הפסח בירושלים ובמקדש. כך תקנותיו של רבן יוחנן בן זכאי שנועדו ללמד את עם ישראל לחיות חיים ללא מקדש.

אך יחד עם השינויים וההסתגלות למצב שבו אין מקדש הקריאה המהדהדת היא 'מהרה יבנה מקדש'. כל המחשבות והתפילות, הרגשות והפעולות נעים בציר שבו התחושה והתקווה היא כי מהרה יבנה המקדש. כך למשל משפחות הכהונה שעוברות לגליל ומשמרות את המסגרת המשפחתית וההכנה והציפיה לקראת הקמת המקדש במהרה². מתוך כך נראה שסוגית הטהרה, המהותית כל כך בעיני המקדש, נשארה משמעותית וחשובה עבור היהודים שחיו בארץ ישראל בכלל ובגליל בפרט.

טהרה בתקופת התנאים

לאור האמור לעיל מעניין לראות האם הדבר מוצא את ביטויו במקורות מתקופת התנאים. התלמוד מספר לנו על שפחתו של רבן גמליאל שהיתה אופה ככרות של תרומה³. בהמשך מביאה הגמרא התייחסות לשפחתו של רבן גמליאל בהקשר של חביות שנועדו לקודש. בין אם מדובר באותה שפחה ובין אם בשני סיפורים שונים על שתי שפחות שונות יש כאן עדות להקפדה על טהרה בימי רבן גמליאל – דור יבנה. אין אפשרות לאפות ככרות של תרומה ובודאי לא לאכול אותם, אם לא נמצאים במצב של טהרה. דבר זה מצביע על כך שבימי רבן גמליאל הקפידו על טהרה, ומכיוון שהטהרה החמורה ביותר כפי שאמרנו היא טומאת מת, והדרך היחידה להיטהר ממנה היא באמצעות אפר פרה אדומה – משמע מכאן שבימי רבן גמליאל עדין התקיימה טהרת פרה אדומה.

בדור שלאחר רבן גמליאל מופיע הדיון, שהובא לעיל, על שפופרת שנועדה למי חטאת. החכם שבשמו מובאת ההלכה הוא רבי שמעון כלומר מחכמי דור אושה.

גם רבן שמעון בן גמליאל שהיה ה'נשיא' בדור שלאחר מרד בר כוכבא מוטט כאומר: "אמר רבן שמעון בן גמליאל: אני ראיתי את שמעון בר כהנא שהיה שותה יין של תרומה בעכו" (תוספתא, שביעית, מהדורת ר"ש ליברמן, ה ב). גם כאן עדות לענין שהרי אי אפשר לשתות יין של תרומה כאשר אתה טמא. משמע שהיתה בידם האפשרות להיטהר. במהלך הדיון בגמרא בהקשר לדיון ההלכתי שהובא לעיל לגבי שפחתו של רבן גמליאל, התעוררה השאלה האם מדובר ב'תרומה' או ב'קודש' (=אפר מי חטאת). במהלך הדיון שואלת הגמרא: "היינו דהואי תרומה בימי רבי, אלא אי אמרת לקדש - קדש בימי רבי מי הואי? ... הכא נמי בימי רבי". ושוב, בלי להכנס לעומק הדיון ההלכתי רואים כי מסקנת הגמרא היא כי בימי רבי יהודה הנשיא היתה התייחסות ל'קודש' כלומר למי חטאת.

¹ ואולי זו אחת הסיבות מדוע בחר רבי יהודה הנשיא לעבור משפרעם לבית שערים.
² במקום אחר הראיתי כי מעבר הכהנים לגליל נעשה עוד לפני מרד בר כוכבא. עדות לכך למשל היא אי הניצאותה של משמרת כהנים בטבריה – העיר הגדולה והמרכזית, שלפני מרד בר כוכבא עדיין היתה בחזקת טמאה עד הטיהור של רשב"י. להרחבה בענין עיין: עמיצור ח., **תחום סוסייתא בתקופה הרומית - ביזנטית**, עבודה לקבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, תשמ"ח.
³ בבבלי מסכת נדה דף ו עמוד ב.

ממקורות אלה נראה שלאורך המאה השניה לספירה המשיכו לשמור על דיני טהרה, וכך מופיעות השאלות ההלכתיות הקשורות ל'תרומה' אותה יש לאכול בטהרה, או ל'קודש' כלומר למי חטאת – איזכור מפורש לענין אפר פרה אדומה.

טהרה בתקופת האמוראים

בירושלמי מופיעה אזהרה שהזהיר רבי חייא הגדול את רב. הנפשות הפועלות הן מדור ראשון של אמוראי ארץ ישראל כלומר מאה שלישית לספירה. וכך מופיע בירושלמי: רבי חייא רובא מפקד לרב אין את יכול מיכול כל שתא חולין בטהרה אכול. ואם לאו תהא אכיל שבעה יומין מן שתא (ירושלמי שבת פרק א הלכה ג) (תרגום: רבי חייא הגדול ציווה על רב, אם אתה יכול כל השנה לאכול חולין בטהרה ולהקפיד על עניני טהרה עליך לעשות זאת. ואם אינך יכול כל השנה תקפיד לפחות שבעה ימים בשנה לאכול חולין בטהרה).

אכילת חולין בטהרה לא תתכן ללא טהרה מטומאת מת שבאמצעות אפר פרה אדומה, ולמרות שמדובר בזמן רב לאחר החורבן הוזהר רב - אמורא ארצישראלי בן הדור הראשון - לאכול חולין בטהרה, משמע, איפוא, שבימיו עדיין היה מצוי אפר פרה, והיתה לפחות אפשרות תיאורטית לשמור ולהקפיד על אכילת חולין בטהרה.

הדבר מתברר עוד יותר באמירתו של עולא – אמורא ארץ ישראלית בן הדור השלישי מתלמידי רבי יוחנן שהסבר המחלוקת בין 'תרומה' ו'קודש' שראינו קודם הוכרע בעקבות אמירתו של עולא. "קדש בימי רבי מי הואי?! כדעולא, דאמר עולא: חבריא מדכן בגלילא; הכא נמי בימי רבי". (בבלי נידה דף ו' ע"ב). אמירה זו של עולא מופיעה במקום נוסף בו מתנהל דיון הלכתי דומה (בבלי מסכת חגיגה דף כ"ה ע"א). מה פירוש האמירה "חבריא מדכן בגלילא"? רש"י מסביר: "חבריים שבגליל מטהרים יינם לנסכים ושמן למנחות שמא יבנה בהמ"ק בימיהם ולעולא קדש הוה כך שמעתי בחומר בקדש וכך היא שנויה". כלומר רש"י מבאר שהם מכינים יין ושמן טהורים למזבח, שכשיבנה המקדש יוכלו להקדיש את היין והשמן מיד למזבח. הכנה כזו יכולה להיעשות רק אם המכין בעצמו טהור. נראה כפי שצויין לעיל, שהקפדה על הטהרה היא מתוך הציפיה והתקווה שהנה עומד המקדש להיבנות מחדש. עולה אם כן מדברי עולא על זמנו - הדור השלישי לאמוראים - שה'חברים'⁴ היו מפיקים את יינם ושמנם בטהרה, משמע שבדורו היתה עדיין שכיחה הטהרה באפר פרה. שכן כפי שאמרנו אי אפשר לאכול חולין בטהרה ולהקפיד על טהרה ללא אפר פרה.

גם בדור שלאחר מכן אנו שומעים על הקפדה זו בעניני טהרה. וכך מופיע בגמרא במסכת חולין "איבעיא להו: מהו לאכול במפה? (=האם מותר לפרוש מפה על ידיו ולא יגע באוכלין ויאכל בלא נטילת ידים) מי חיישינן דלמא נגע, או לא? ...כי סליק ר' זירא, אשכחינהו לר' אמי ור' אסי דקאכלי בבלאי חמתות [=כשעלה רבי זירא לארץ ישראל, ראה את רבי אמי ורבי אסי שלוקחים בלואי חמתות כרכו ידיהם בהם ואכלו בלא נטילת ידים]... דאמר רב תחליפא בר אבימי אמר שמואל: התירו מפה לאוכלי תרומה (= התירו לכהנים אוכלי תרומה להשתמש במפה כי הכהנים זריזין הן ולא נוגעים), ולא התירו מפה לאוכלי טהרות (=הם אוכלי חולין בטהרה, שאינם למודין להשמר כמו כהנים), ורבי אמי ורבי אסי כהנים הוו (בבלי מסכת חולין קז ע"א-ע"ב)

נמצאנו למדים, שבימי רבי אמי ורבי אסי, אמוראים מבני הדור השלישי, (תחילת מאה רביעית לספירה) היה ניתן לאכול תרומה האסורה לטמאי מתים; הוה אומר, שבזמנם עדיין ניתן היה להיטהר מטומאת מת! מאוסף המקורות שהבאנו מתקופת התלמוד עולה כי היתה להם עדיין האפשרות להיטהר הטהרת פרה אדומה, והיו כהנים כמו רבי אמי ורבי אסי שהקפידו בענין מאד כחלק מההכנה לבניית בית המקדש שהאמינו כי יבנה בזמנם - 'מהרה יבנה מקדש'.

⁴ . 'חברים' זו קבוצת אנשים שמקורה עוד בירושלים של ימי המקדש שהיו מקפידים לאכול חולין בטהרה. בימינו היינו מתייחסים אליהם כאל מקפידים גדולים במצוות הדת בעיקר בנושא טהרה.

התייחסות לנושא מימי הגאונים ועד ימינו

המציאות בה התקיימה טהרת אפר פרה אדומה בתקופת האמוראים, מאות שנים לאחר החורבן, נראתה לעיתים בלתי הגיונית בעליל. זו הסיבה בגללה בהתייחסות הפרשנית לאחר תקופת התלמוד אנו מוצאים אותה מופיעה בהקשרים שונים. כך בתשובות הגאונים - גאונים קדמונים סימן עב: "והאמר עולא חבריאי מדכן בגלילא ופרשנו התם לכשיבוא אליהו ויאמר שלא אירעה בו טמאה, וכך למדנו שהגליל עצמה טהורה אלא שהדרך מפסקת". טהרת ארץ ישראל נלמדת לשיטה זו מכך שניתן לשמור טהרה בגליל, ואם כך הרי בודאי הגליל אינו טמא בטומאת ארץ העמים ומשמע מכאן שהגליל טהור.

בתקופת הראשונים היו שהתחבטו בנושא. כך למשל רבי יהודה החסיד - אשכנז, בעל ספר החסידים, שלא הבין כיצד יכול להיות שלאחר החורבן עדיין השתמשו באפר פרה אדומה וכך כתב בספר חסידים בהתייחסות לציווי של רבי חייא הגדול את תלמידו רב⁵: רבי חייא צוה לרב לאכול חולין בטהרה, ואם אינו יכול כל השנה לאכול בטהרה, שיזהר שבעה ימים בשנה לאכול חולין בטהרה... כי חייב אדם לטהר עצמו ברגל, 'ואת נבלתם תשקצו' (ויקרא יא ח), שלא יגעו בהם, כדי שיוכלו לעשות קרבנות ולאכול; **זהו בזמן שבית המקדש קיים** (!) (הדגשה שלי - ח.ע). וצוה רב חייא לרב שיאכל בזמן הזה; אף-על-פי שטמאי מתים היו ואין אפר פרה, ציווה לו להיות שבעה ימים בשנה אוכל חולין בטהרה.

היינו, ברור לו שבתקופת רבי חייא כבר לא היה ניתן להטהר מטומאת מת, שלא היה ברשותם אפר פרה אדומה, ולמרות זאת הזהיר רב חייא את תלמידו שיאכל חולין בטהרה.

למרות התמיהה שבענין, סברו רבים מחכמי הראשונים שאכן היה אפר פרה אדומה בגליל בתקופת האמוראים. ראינו כבר את דברי של רש"י שהסביר שהיו מכינים יין ושמן טהורים, משמע שהיתה להם אפשרות להיטהר בהזאת מי חטאת.

כך התייחס לנושא גם ר' ברוך ב"ר יצחק, בעל 'ספר התרומה', שהיה תלמיד נכדו של רש"י - ר' יצחק הזקן מגדולי בעלי התוספות, שכתב בספרו "אפילו האמוראים, שהיו הרבה דורות אחר חורבן, היה להן אפר פרה. כדאמר פרק כל הבשר, גבי ר' אמי ור' אסי... ואי לא היה להם הזאה, מה מועיל כרכי ידיהו"⁶ ? גם ר' שמשון משאנץ - מגדולי בעלי התוספות, בן אותו הדור, הגיע לאותה מסקנה. "ובימי חכמים היו מזין בארץ- ישראל, כדאמרין: חבריא מדכן בגלילא. אבל עכשיו בטלה אפר פרה"⁷. נראה אם כן שאצל בעלי התוספות במאה ה"ב רווחה הדיעה כי טהרת פרה אדומה עדיין נהגה בגליל בימי האמוראים.

אך היו בין הראשונים שלא חשו בנוח עם קביעה זו. כך למשל התוספות ר"ד - ר' ישעיה טראני, מהראשונים חכמי איטליה. על אמירתו של עולא בענין ה'חברים' שבגליל שאל כיצד הם הכינו בטהרה יין ושמן, הרי לא הייתה להם יכולת להיטהר מטומאת מת. וכך כתב: "עוד הבאתם לי ראייה דאפילו בבבל היו אוכלין חוליהן בטהרה, כדאמרין התם: רב הונא בר חייא איצטריכא ליה שעתא וכו'. וגם מן הירושלמי, דהוה אכיל רב חולין בטהרה וכו'. אודיע לכם רבותיי, כי אמת, שלאחר חרבן עדיין היו נזהרין מן הטומאה... וקשיא לי, היכי מצי רב למיכל חולין בטהרה? **והלא אחר החרבן היה!** וכיון דבטל אפר פרה מי יטהר טמאי מתים שבישראל? ונראה לי לתרץ לפי הדחק דאף על גב דחרב בית המקדש, היה להם עדיין אפר פרה, שהיה מתחלק לכל המשמרות, ועד שהספיק להם אותו האפר היו נטהרין בו טמאי מתים שבארץ ישראל. ותדע שהיו נזהרין בארץ-ישראל לאחר החורבן מטומאת מת...

⁵ **ספר חסידים** שעל-פי כת"י פארמה, הוצאת מקיצי נרדמים, סי תתרטט

⁶ **ספר התרומה - הלכות ארץ ישראל**, מהדורת י' פרידמן, אשקלון תשסח, עמ' 28

⁷ פירושו הר"ש משאנץ, חלה פ"ד מ"ח

אלמא, דאפילו בימי רבי, שהיה לאחר החורבן, היו מדקדקים להיזהר מטומאת המת וטיהרו את קיני בימיו כשאר ארץ-ישראל, שלא תהא כארץ העמים... ורב דאשכחן בירושלמי, דהוה אכיל חולין בטרה, נראה לי, דווקא כשהיה דר בארץ-ישראל קודם שירד לבבל, אבל לאחר שירד בבבל - לא היה יכול להזהר⁸. נראה מדבריו שהוא נדחק לפרש כך ולא נוח לו להסביר כך, כי בפשט הדברים נראה שכאשר חרב בית המקדש, חדל השימוש באפר פרה אדומה. וככל שעוסקים יותר במקורות מסתבר כי טהרת פרה אדומה המשיכה עוד מאות שנים לאחר החורבן.

בתקופת הראשונים היו רבים שהבינו כך את הנושא. כך למשל ר' משה מקוצי שכתב "שבימי האמוראים היו מפרישים שתי חלות בארץ-ישראל... כדאמרין בנדה: חבריא מדכן בגלילא. שהיה להם עדיין אפר הפרה"⁹. גם רבינו אשר בן יחיאל - הרא"ש כתב: "דבימי האמוראים היו אוכלין תרומה טהורה בארץ-ישראל, כי היה להם אפר פרה. כדאמרין: חבריא מדכן בגלילא. ולכן הצריכו גם בחוץ-לארץ להפריש חלת כהן, שלא תשתכח תורת חלה"¹⁰. מענין לראות שהתייחסות זו של הרא"ש קשורה לענין הלכתי בהלכות חלה, בהבדלים בין ארץ ישראל לחוץ לארץ, שלכאורה אין לו קשר לעניינינו אבל ממנו לומדים כי בארץ ישראל בתקופת האמוראים עדיין נהגה טהרת פרה אדומה.

במשנה במסכת חלה (פרק ד משנה ח) כתוב שחכמים תיקנו להפריש שתי חלות בחוץ לארץ. זאת, למרות שבחוץ לארץ אין חיוב מהתורה להפריש חלה. חלה אחת יש לשרוף כמו חלה טמאה (החלה היא כמו תרומה שאסור לכהן טמא מת לאכול אותה ולכן יש לשרוף אותה), ואחת נאכלת לכהן. חלה אחת נשרפת, כי בחוץ לארץ כולם טמאי מתים, והחלה השנייה נאכלת כדי שיזכרו שכוהנים אוכלים חלה. כמובן שאת החלה השנייה שמפרישים, הכהן אוכל למרות שהוא טמא מת. ההגבלה היחידה על החלה השנייה היא שמי שאינו כהן לא יאכל אותה.

ושואל הרא"ש מדוע בימיו לא נוהגים להפריש את החלה השנייה, הרי התקנה היא שהכהן אוכל אותה למרות שהוא טמא מת, וההגבלה היחידה היא שמי שאינו כהן לא יאכל אותה. הרא"ש מציין שגם בזמן האמוראים אכלו את החלה הזו (כפי שמוזכר בגמרא במסכת בכורות).

התשובה שניתנת היא כי התקנה לאכול את החלה השנייה בחוץ לארץ קיימת כל עוד יש אכילת חלה בטרה בארץ ישראל. בזמן האמוראים היה עדיין אפר פרה אדומה, ויכלו לאכול חלה בארץ ישראל. אבל כשבטל אפר פרה אדומה ואין אכילת חלה בארץ ישראל, כבר אין עניין לאכול את החלה השנייה בחוץ לארץ. יוצא לפי הרא"ש שבזמן האמוראים היה עדיין אפר פרה אדומה והכהנים אכלו תרומות וחלה בטרה, ולכן יש לקיים את הפרשת שתי החלות בחוץ לארץ.

גם ענינים הלכתיים נוספים נגזרים מההבנה שהיה אפר פרה אדומה בזמן האמוראים. כך למשל לגבי הסוגיה שלכהן אסור להיטמא בטומאת מת.

הראב"ד¹¹ כתב "והכהנים בזמן הזה טמאי מת הן ועוד אין עליהם חייב טומאה והמחייב אותם עליו להביא ראיה"¹². עולה מכאן שלדעתו אם הכהן כבר טמא מת, אין לו איסור להיטמא למתים.

⁸. שו"ת הרי"ד, ירושלים תשכז, סימן כה. שו"ת זה נדפס לראשונה מכת"י בשנת תשכ"ז, אולם החיד"א ראהו בעודו בכתב-יד והעתיק ממנו את הנושא המדובר לספרו ברכי יוסף, או"ח, סי' רמב, ס"ק ב. וראה גם דבריו בחיבורו מדבר קדמות, מערכת א, סעיף כו.

⁹. ספר מצוות גדול, ישראל תשנא, עשין קמא, עמ' שסח.

¹⁰. לרא"ש, חולין, פרק ח, סי' ד. הביאו ר' יוסף קארו, בית יוסף, או"ח, סי' ששכב. וראה עוד: הלכות קטנות לרא"ש, הלכות חלה, סימן יד.

¹¹. רבי אבהם בן דוד מפושיקירא נולד בערך בשנת 1120 לספירה.

¹². השגות הראב"ד, הלכות נזירות, פרק ה הלכה טו.

הרב יהודה רוזאניס במאה ה"ז בעל ה'משנה למלך' שאל על הראב"ד¹³. ראינו בגמרא (מסכת בבא בתרא דף נט עמוד א) שהאמוראים הלכו וציינו קברים כדי שהכהנים לא יטמאו מהקברים, והרי בזמן האמוראים כולם היו טמאי מת, ומדוע אם כן עשו כך?

הוא מתרץ, שהראב"ד סבר שבזמן האמוראים היה עדיין אפר פרה אדומה, ולכן הם נזהרו לסמן קברים. אבל לאחר שבטל כבר אפר פרה אדומה, לפי הראב"ד אין לכהנים צורך להיזהר מטומאת מת. יוצא שהראב"ד, לפי הבנת המשנה למלך, סבר גם כן שבזמן האמוראים היה עדיין אפר פרה אדומה, ולכן היה על הכהנים להיזהר במיוחד ולסמן את הקברים שלא יטמאו.

גם רבי אישתורי הפרחי בעל ה'כפתור ופרח' המשיך בקו מחשבה זה כמו הראב"ד והראשונים האחרים. "ולאחר חרבן, היה להם אפר פרה שנעשית בבית שני... כדאמרין: חבריא מדכן בגלילא. וכן פרק כל הבשר: שמואל אשכחיה לרב דקא אכיל במפה... אשכחיהו לרבי אמי ולר' אסי דקא אכלי בבלאי חמתות... [ד]התירו במפה לאוכלי תרומה ולא התירו במפה לאוכלי טהרות"...¹⁴. נראה אם כן שהוא מביא ראיה מכך שרבי אמי ורבי אסי האמוראים נחשבו עדיין כאוכלי תרומה שמקפידים להיזהר מטומאה. משמע, שהיה עדיין אפר פרה אדומה בזמנם, אחרת לא הייתה להם סיבה להיזהר מטומאות שונות כדי שיאכלו בתרומה, שהרי הם כבר טמאי מת. מענין שהוא מצייין שהיה אפר פרה גם בבבל שלקחו אותו עימם כאשר עזבו את הארץ בחורבן.

ר' שמעון דוראן, הרשב"ץ – מראשוני ספרד, הוסיף כי למרות שברשות אמוראי בבל היה אפר פרה, היא לא הועילה לטהרם משום שהיו קיימים בארץ העמים הטמאה, ומדבריו אתה למד שהוא מסכים שבארץ-ישראל באותה תקופה אכן נטהרו מטומאת מת באמצעות אפר פרה, וכך כתב: "מכל מקום, אף-על-פי שהיה לבני ארץ ישראל הזאה, אפילו תאמר שעדיין היה להם (=בבבל) אפר פרה בימי רב יוסף ורבא ורבינא ורב טובי, דבבבל היו, וארץ העמים גזרו עליה טומאה, לא הועילה להם הזאה"¹⁵.

נראה מהמקורות שהבאנו כי בימי האמוראים נהגה הטהרה באפר פרה בארץ-ישראל בלבד ולא גם בבבל, וזאת מהטעם הפשוט, שבאותו זמן כבר נגזרה טומאה על ארץ העמים, ולפיכך אפילו אם היה ברשות אמוראי בבל אפר פרה - לא היה באפשרותם לטהר באמצעותו, כי הוא נטמא.

גם מבין האחרונים דנו רבים בענין והגיעו למסקנה כי בארץ ישראל ובגליל בפרט המשיכו להשתמש בטהרת פרה אדומה בתקופת האמוראים¹⁶.

¹³. משנה למלך, הלכות אבל פרק ג הלכה א

¹⁴. כפתור ופרח, ב, פרק יג, ירושלים תשנז, עמ' קלח.

¹⁵. שו"ת תשב"ץ, ג, סי' ר'

¹⁶. רשימה חלקית של אחרונים שדנו בענין: ר' אלעזר אזכרי בעל 'ספר חרדים'. ר' שלמה עדני בעל 'מלאכת שלמה'. ר' יהודה רוזאניס בעל המשנה למלך: "דאמר עולא: חברייא מדכן בגלילא... ועל כן היו טהורים ממת, דאי לא איך היו מטהרים יין ושמן?! אלא ודאי, דהיה להם אפר הפרה. וזכורני שראיתי במקום אחד, דכשגלו לבבל הוליכו עמם אפר הפרה".

בעקבותיהם הלכו ר' ישראל יעקב אלגזי; ר' יעקב עמדין, היעב"ץ; ר' חזקיה די סילוה = בעל 'פרי חדש' ר' יעקב מנשה; ר' יוסף שאול נתנזון; ר' אברהם הכהן בעל 'שירי טהרה'; ר' עזרא אלטשולר, ר' חיים סתהון, בעל 'ארץ חיים'; הרב יששכר תמר בעל 'עלי תמר'; הרב מרדכי פוגלמן.

לרשימה המלאה ולהפניות השונות עיין: בראדט אליעזר יהודה, "אימתי פסקה טהרת אפר פרה אדומה",

בין כסה לעשור, ירושלים. וכן עותק של המאמר באינטרנט.

בריאה ויצירה על פי ספר יצירה

כל המקורות שהבאנו עד עתה מבססים את טיעונם על המקורות השונים המופיעים בספרות חז"ל בתקופת האמוראים. בדרך שונה צעד רבי שמואל ויטאל בנו של רבי חיים ויטאל – גדול תלמידיו של האר"י הקדוש. הוא בחר ללכת בכוון חדש ושונה המבוסס על העולם המיסטי הקבלי שבו חי.

בגמרא מסכת סנהדרין מסופר על שני אמוראים רב חנינא ורבא שבראו 'גברא' או 'עגלא' באמצעות צרופי האותיות שבספר יצירה. כמו כן מובא בגמרא שהבריאה הזו היא מה'חברים' אלה שציינו קודם שהקפידו בנושא טמאה וטהרה. אומר רבי שמואל ויטאל: "רבא ברא גברא... רב חנינא... מברי עגלא... והיו בוראים אותו ב'ספר יצירה'... ולא היו יכולים לעשות המעשים האלו בטומאה אם לא בטהרת אפר פרה, כאשר הוא פשוט אצלנו"¹⁷. לשיטתו לא יתכן לברוא באותיות ספר יצירה אילמלא נטהרו קודם באפר פרה אדומה. עולה מכאן שבתקופת האמוראים היתה עדיין אפשרות כזו להיטהר והיה ברשותם אפר פרה אדומה לטהרה.

רעיון זה למד כנראה מאביו רבי חיים ויטאל שהסביר שרק בתקופת התנאים והאמוראים הותר השימוש ב'קבלה מעשית'. "וזהו סוד שמוש פרקי היכלות שנשתמשו בו רבי נחוניא ורבי עקיבא ורבי ישמעאל ואנשי-כנסת-הגדולה, ואחר-כך נשתכחו גם דרכי השמושים ההם. ועוד אחרת, כי נאבד טהרת אפר פרה בזמן האמוראים עד זמן אביי ורבא, כנזכר בתלמוד, ולכן לא נשתמשו מאז ואילך בעלית הפרדס"¹⁸.

כלומר הוא מסכים שעד זמנם של אביי ורבא היה עדיין מצוי אפר פרה. כנראה הוא הבין שרבא לא היה יכול לברוא עגל באמצעות ספר יצירה ללא שנטהר קודם לכן מטומאת מת. בשערי קדושה, שם, הוא ממשיך וכותב: "וזהו סוד ענין קבלה מעשית... ולכן אסור להשתמש בה, כי בהכרח יתדבק גם ברע המתדבק בטוב, וחושב לטהר נפשו - ומטנפה, בסבת הרע ההוא; וגם אפילו שישגי, הוא אמת בתערובת שקר, ובפרט כי אין אפר פרה מצויה וטומאת הקליפות מתדבקות באדם המתקרב להשיג על ידי קבלה מעשית, ולכן שומר נפשו ירחק מהם". ובמקום אחר: "כי בזמנם היה אפר פרה מצוי והיו נטהרים מכל הטומאות לגמרי, אבל אנחנו כולנו טמאי מת ואין לנו אפר פרה ליטהר מטומאת מת, ומהתועלת כשנטהר משאר הטומאות ודין טומאת מת במקומה עומדת?! ולכן אין לנו רשות בזמנים אלו להשתמש בשמות הקודש, והמשתמש בהם ענשו גדול"¹⁹.

לשיטתו מי שלא נטהר מטומאת מת אינו יכול להשתמש בקבלה מעשית. ממילא אם אמוראים השתמשו בקבלה מעשית הרי נובע מכך שהיה להם אפר פרה אדומה לטהרה.

אירוע מיוחד בירושלמי

בירושלמי מתואר אירוע שהתרחש בתקופת האמוראים ושותפים לו רבי חגי ורבי ירמיה – אמוראים בני הדור השני. "רבי חגי ורבי ירמיה סלקון לבי חנוותא, קפץ רבי חגי ובירך עליהן אמר ליה רבי ירמיה יאות עבדת! שכל המצוות טעונות ברכה"²⁰.

מספר דברים טעונים ביאור במעשה זה: מהו 'בי חנוותא'? מה שני אמוראים אלו עשו שם? על איזו מצווה בירך

רבי חגי?

¹⁷. שו"ת באר מים חיים, סי' פב, ירושלים תשכ"ו, עמ' דמז-דמה. ועיין במאמר של בראדט שם הערה 37

לדיון בענין יצירת גולם ודומיו

¹⁸. שערי קדושה, חלק ג, שער ו, ירושלים תשמה, עמ' צו.

¹⁹. שער רוח הקודש, שער ז, תיקון ג, ירושלים תרלז, דף יג":

²⁰. ירושלמי מסכת ברכות פרק ו הלכה א

ר' אלעזר אזכרי בעל 'ספר חרדים' מסביר: "[משום ש]חייבין בית דין להעמיד שוטרים בכל מדינה ומדינה ובכל פלך ופלך שיהיו מחזירין על החנויות ומצדיקין את המאזנים ואת המדות ופוסקין השערים, וכל מי שנמצא עמו משקל חסר או מידה חסרה או מאזנים מקולקלין יש להם רשות להכותו כפי כוחו ולקנסו כפי ראות בית דין, לחזק הדבר... ור' חגי ור' ירמיה היו מקיימין מצווה זו, ואפשר שהם היו הממונים המחזירין על החנויות על פי בית דין... ובירך 'אשר קדשנו לקדש המדות והמאזנים ולתקן השערים, 'שכל המצוות טעונות ברכה"²¹. לעומתו ה"פני משה" מסביר זאת בהקשר לברכות הנהנין. דיונים רבים נערכו בענין מצוות וברכות ולא כאן המקום להכנס לעומק הדיון ההלכתי.

פרשנים אלה ואחרים פירשו על פי הירושלמי שהיה מונח לפניהם שבו נכתב "לבי חנוותא", ולכן הם הוכרחו לפרש בכוונתם של חנויות, מוצרי מזון וכדו'.

אך קיים עד נוסח מענין של הירושלמי, כתב יד וטיקן שבו מופיע "סלקון למי חטאתה"²². נוסח זה, שהיה מונח כנראה לפני ר' שלמה סיריליו, הביא אותו לבאר את המעשה: 'סלקון לְמִי חטאתא, 'כן מצאתי בספר מדוייק, והן מי חטאת, והיו עדיין נמצאין מי חטאת בזמן האמוראים, כדאמרין בנדה פרק קמא: מדכן בגלילא, שהיו מתנהגים בטהרת הקדש כבימי הבית, להיות בקיאים בקידוש מי חטאת, כדי שיהיו מפרישין תרומה וחלה בטהרה, מטעם שהיה להן עדיין מִי חטאת להזות עליהן²³.

נוסח זה 'מי חטאתה' מופיע כבר גם אצל הראשונים. כך למשל כתב ר' אלעזר מוורמייזא בעל ה'רוקח': "כל המצות שהן חוקות וגזירה צריך לברך, שילוח הקן וראשית הגז ושאר מתנות כהונה, ירושלמי בפרק כיצד מברכין, גבי קידוש ואפר חטאת ולהזות: כל המצות טעונין ברכה"²⁴. גם ר' יהודה ב"ר קלונימוס משפירא – רבו של בעל ה'רוקח', כתב במפורש בחיבורו יחוסי תנאים ואמוראים: "ר' חגאי ור' ירמיה סלקין לְמִי חטאתא, קפץ ר' חגי ובירך עליהון"²⁵.

עולה מכאן שמסורת הראשונים החזיקה דווקא בגירסה של 'מי חטאתה', ורק מאוחר יותר השתבש ל'בי חנוותא' וכך פירשו האחרונים את האירוע שמומפיע בירושלמי. ומכיוון שהאירוע קשור לאמוראים בדור השני, נראה שעדיין היו נטהרים באפר פרה אדומה ואפילו מברכים על זה.

²¹ פירוש מבעל ספר חרדים, ירושלמי שם

²² תלמוד ירושלמי כתב-יד וטיקן, ירושלים תשל"א, עמ' 77

²³ תלמוד ירושלמי סדר זרעים עם פירוש נוסחא לר' שלמה סיריליאן, מסכת ברכות, פרק ששי, ירושלים

תשכז, דף קמב ע"א. וראה שם בפירוש אמונות יוסף, לר' חיים דינקלס

²⁴ ספר רוקח, הלכות ברכות, סי' שסו, ירושלים תשכז, עמ' רנה. וכך בספר רוקח, כת"י פריז 363

²⁵ יחוסי תנאים ואמוראים, ערך 'חייא', ירושלים תשכג, עמ' רפ"ט

הסטוריה, כרונולוגיה ומרחב

מהמקורות השונים שהובאו עולה כי היתה רציפות בשימוש באפר פרה אדומה לטהרה לאחר חורבן הבית. ניתן לעקוב אחר הרציפות באמעות שמות החכמים המוזכרים במקורות השונים. זה מתחיל אצל רבן גמליאל בן דור יבנה. בדור המעבר סביב מרד בר כוכבא ובדור אושה אנו מוצאים את רבי שמעון המטהר שפורת שנחתכה למי חטאת, וכן את רבן שמעון בן גמליאל הנשיא באושה. בהמשך אנו מוצאים את רבי יהודה הנשיא שבימיו הקפידו על 'קודש' ועל 'תרומה'.

במעבר אל תקופת האמוראים אנו מוצאים בדור הראשון את רבי חייא המצווה על רב לאכול בטהרה. בהמשך אנו מוצאים את רבי חגי המברך על מי חטאת – דור שני לאמוראי ארץ ישראל. רבי אמי ורבי אסי – דור שלישי ורביעי לאמוראי ארץ ישראל ממשיכים בשמירה על טהרה כולל אכילה בכיסוי הידיים. אחרון החכמים שמוזכר במקורות אלה הוא רבא שנפטר בשנת 352 לספירה.

מדוע הפסיקה טהרת פרה אדומה במאה הרביעית לספירה? ניתן כמובן להציע כי עד לתקופה זו עדיין נשאר בידם אפר פרה אדומה שהוכנה עוד בימי הבית, ומכיוון שנגמר המלאי שעמד לרשותם חדלו מלהשתמש באפר פרה אדומה לטהרה.

אך כאן נכנסת אולי הארכיאולוגיה וההסטוריה למבט נוסף בענין. כפי שראינו במקורות עולה כי בבית שערים הכינו שפופרת למי חטאת. כלומר בבית שערים היה כנראה הקום בו שמרו את אפר הפרה האדומה, ועדי שניתן יהיה אולי להעביר אותו למקומות אחרים, חשתכו שפופרת מקנה, כדי שישמש כבית קיבול שבתוכו ניתן להעביר את האפר ממקום למקום.

אם אכן בית שערים היתה המקום בגליל בו שימרו ושמרו את מלאי האפר, הדבר יכול להסביר אמירות שונות של רבי יוחנן בן נורי, שעל פי המקורות ישב בבית שערים (לפחות בחלק מהזמן). אמירות שבהן נושא הטומאה והטהרה משמשים כאחד הנושאים העקריים בהם עסק רבי יוחנן בן נורי.

מכאן ניתן אולי להציע שזו הסיבה בגללה עבר מרכז ההנהגה – הסנהדרין לבית שערים. רבי יהודה הנשיא שבית מדרשו היה בבית שערים המשיך לעסוק ולשמור על הלכות 'תרומה' ו'קודש'. כפי שראינו לעיל במקורות.

בכך אולי גם הבנה באירוע שמסופר לגבי רבי חגי. רבי חגי ורבי ירמיה 'סלקון למי חטאתה' – עולים למי החטאת. ידוע לנו שמקום מושבם של חכמים אלה היה בטבריה, ואם הם עולים מטבריה (=סלקון) אל המקום בו נמצאים מי החטאת משמע מכאן שלמרות שטבריה היא המרכז היהודי בגדול ובית המדרש של אותם הימים, אפר הפרה האדומה לא היה בטבריה, אלא יש לעלות אליו. היכן אם כן נמצא אפר הפרה האדומה?

איננו יודעים לומר היכן הוא היה. אבל אם בימי רשב"י ודור אושה הוא היה בבית שערים, ובימי רבי הוא היה בבית שערים, ניתן אולי ללמוד שגם בהמשך זה היה המקום בו שמרו את אפר הפרה האדומה. ממילא, כשרבי חגי עולה למי חטאת, הוא נאלץ לעלות מטבריה אל הגליל התחתון, אל בית שערים כדי להשתמש באפר לטהרה, ולברך על המצווה שהגיעה לידי.

לכך נוספת הידיעה הארכיאולוגית וההסטורית כי בית שערים הפכה להיות בית הקברות המרכזי של העם היהודי בתקופה שלאחר מות רבי יהודה הנשיא, באמצע המאה השלישית לספירה. מדוע נבחרה בית שערים לתפקיד זה? ניתן כמובן לקשור זאת למותו וקבורתו של רבי יהודה הנשיא במקום. אישיותו של רבי יהודה הנשיא הביאה לכך שיהודים שביקשו להיקבר בארץ חיפשו וביקשו להיקבר לידו. אבל ניתן להציע שיש כאן ענין נוסף.

יהודים המבקשים להיקבר בארץ בדרך כלל שואפים להיקבר בהר הזיתים. זהו המקום בו תתחיל תחיית המתים וממילא ראוי ומתאים להיקבר בהר. אלא שבמאה השלישית לספירה הר הזיתים היה מחוץ לתחום ליהודים. הוא בתחומי העיר האלילית 'איליה קפיטולינה' ויהודים לא יכולים לחיות בעיר או להיקבר בהר הזיתים.

היכן בארץ ישראל ימצאו תחליף להר הזיתים ? בהר הזיתים נשמר אפר הפרה האדומה כדי לשמש לטהרת עולי הרגל ותושבי ירושלים כחלק מהעליה אל המקדש. אם כך, הר הזיתים נקשר בתודעת העם היהודי גם לשימוש באפר הפרה האדומה. ניתן אולי להציע כי מציאות אפר הפרה האדומה בבית שערים, היה אחד הזרזים לבחירת בית שערים כבית הקברות המרכזי של היהודים מרחבי המזרח הקרוב.

ניתן להניח כי תושבי בית שערים שעסקו בלוויה ובקבורה, בחציבת המערות והכנת הארונונות ('חברא קדישא') וביקשו לשמור על טהרה, השתמשו באפר לצורך זה, דבר שמחזק אולי את ההצעה בדבר מציאות אפר פרה אדומה דווקא בבית שערים.

השימוש באפר פרה אדומה על פי המקורות חדל באמצע המאה הרביעית לספירה. מה קרה שבעטיו חדל השימוש. האם היה אירוע כלשהו שניתן לקשור אותו לענין ולהציע כי הוא הסיבה להפסקת השימוש.

ידוע לנו כי באמצע המאה הרביעית לספירה פרץ ברחבי ארץ ישראל מרד יהודי כנגד השלטון הנוצרי – הביזנטי, המרד הקרוי מרד גאלוס. איננו יודעים רבות על אירועי המרד שכן כמות המקורות העומדת לרשותנו המתארת את המרד דלה מאד. ממעט המקורות שנמצאים בידינו עולה כי מדובר במרד של מרכזי הקהילות היהודיות בארץ ישראל – לוד, ציפורי, טבריה ועכו. מצד שני יש עדות על תגובת נגד של השלטון ופגיעה בישוב במרחב הכפרי. כך מסופר על אורסיקנס ששרף את ספר התורה של הצינבריים. ניתן להניח כי שריפת ספר התורה היא חלק מתגובת השלטון הנוצרי על הרקע הדתי של מאבק היהודים בשלטון הנוצרי.

במקביל למקור זה המספר על תגובת נגד של השלטון כנגד סמל דתי – ספר התורה, אנו מוצאים בממצא הארכיאולוגי כי בית שערים חרבה ונמחקה מעל פני האדמה במהלך מרד זה. בית שערים חדלה מלהתקיים ונעלמה מעל במת ההסטוריה עד למאה הכ'. הממצא הארכיאולוגי מלמד אותנו כי בית שערים נהרסה באירוע אלים וחורבן בשנת 352 לספירה. כלומר בית שערים נהרסה במהלך מרד גאלוס.

האם ניתן לאתר סיבה כלשהי שבעטיה פעל השלטון הנוצרי באכזריו וחורבן בית שערים ת כה גדולה עד כדי מחיקת הישוב בית שערים מעל פני האדמה. כמובן שאיננו יודעים מה הסיבה, אך ניתן להציע שהדבר קשור לנושא בו אנו עוסקים.

תושבי בית שערים שימשו כמושא לתקוות הקמת המקדש, שכן כפי שהצענו טהרת פרה אדומה נעשתה והתקיימה בבית שערים. בית הקברות היהודי הגדול, התחליף להר הזיתים הוקם בבית שערים. בעיני השלטון הנוצרי הפכה בית שערים לסדין אדום של נוכחות יהודית עם זיקה למקדש ולטהרה, להר הזיתים ולירושלים. ואולי זו הסיבה בגללה הגיב השלטון בתגובה כה חריפה דווקא נגד בית שערים. כמובן, שחורבן בית שערים הביא להפסקת הקבורה והשימוש בבית הקברות בבית שערים, אך באותה מידה, כנראה, הביא גם לחיסול מלאי אפר הפרה האדומה שאולי עוד נותר בידיהם. מכאן ניתן להבין מדוע אחרון החכמים המוזכר בענין טהרת פרה אדומה הוא חכם שהלך לעולמו בשנת 352 לספירה, השנה בה חדלה בית שערים מלהתקיים ונעלמו שרידי אפר הפרה האדומה הארחונים שהיו עוד בידי היהודים.

לסיכום ניתן להציע, כי סוגית הטהרה ורציפות ההמשך בשימוש בה, יחד מציאות אפר פרה אדומה בבית שערים, היא ההסבר והסיבה מדוע נבחרה בית שערים כאחת מתחנות נדודי הסנהדרין מצד אחד. מצד שני, חורבנה של בית שערים, בשנת 352 לספירה, הוא ההסבר להפסקת השימוש באפר פרה אדומה לטהרה.